

מעשה ידיי טובעים בים!

על לאומיות והומניזם בליל הסדר

ד"ר ציביה פרנק ויגודה

אמירת הלל קצר ושפיכת היין בליל הסדר מסמלות איפוק רגשי מול צערם של המצרים, למרות שמחת הגאולה של בני ישראל. מסורת זו מלמדת אותנו להחזיק בראייה דואלית של המציאות שיש לה בסיס תיאולוגי: לאומית וכלל אנושית. ראייה דואלית זו המחייבת אותנו להיות רגישים לקיומם ולצערם של בני אדם שנבראו בצלם אלוהים, מבלי לוותר על זהותנו האישית והלאומית, נושאת בתוכה אתגר אך היא גם מקור לתקווה.

קצר בחלק מימי החג, כפי שמופיע במדרש ילקוט שמעוני:

דבר אחר: בשביל שמתו בו המצריים. וכן אתה מוצא כל שבעת ימי החג אנו קורין בהן את ההלל אבל בפסח אין אנו קורין את ההלל אלא ביום טוב הראשון וליל. למה משום 'בְּנֶפֶל אוֹיְבֶךָ אֶל-תִּשְׁמַח וּבִבְשָׁלוֹ אֶל-יָגֵל לִבְךָ' (משלי כד:יז).

ילקוט שמעוני, אמור, רמז תתנד

אמירת הלל קצר ושפיכת היין מסמלות רגע של צער ואיפוק, למרות ומתוך השמחה האישית והלאומית, אל מול צערם של המצרים. ניתן להבין את שני המנהגים האלה כאיסור על "שמחה לאיד": אל מול רגש ("לבך") אנושי טבעי, של שמחה מול הגורל המתהפך של העבד ושל אדונו – זה יצא משעבודו וזה נענש על אכזריותו – מנהגים אלו מבקשים לחנך אותנו להתעלות מעל התגובה האינסטינקטיבית, הבלתי-מתווכת, של השמחה על מפלת הרשעים. אילו זה היה הלך של

יל הסדר, המוקדש כולו לסיפור גאולת עם ישראל משעבוד מצרים, עתיר בסמלים המבנים את זכר יציאת מצרים בכל בית. בתוך מכלול הסמלים והמנהגים של הלילה, המנהג לשפוך עשר טיפות יין מהכוס השנייה בזמן אמירת עשר המכות הוא לכאורה מעשה סימבולי מינורי, המתוסף לרצף של פעולות והתרחשויות מזורזות, המעוררות תמיהה ומזמינות שיחה וסיפור. אלא שלעומת שאר הסימנים, המתכנסים יחד לכדי בניית המשמעות ההיסטורית, התאולוגית, האתית והפילוסופית של חג החירות והגאולה, מנהג זה חורג מהמסגרת הנרטיבית של הסיפור הממוקד בהצלחתם של בני ישראל משעבוד מצרים בידי הקב"ה, ומציע התבוננות מן הצד. להתבוננות זו משמעות תאולוגיות, אתיות ופילוסופיות משל עצמן.

המנהג לשפוך יין מן הכוס השנייה הוא מנהג עתיק, ומשמעויות רבות ניתנו לו.¹ בתודעה המודרנית שלנו, הוא מתחבר לעוד אחד מדיני החג, והוא אמירת הלל

1 עיינו במאמרו של דוד גולניקין, "למה מטיפים 16 טיפות יין מן הכוס כשאומרים את עשר המכות?", אתר מכון שכטר ללימודי היהדות, 6 אפריל 2016, <https://schechter.ac.il/article/lel-haseder>; וגם במאמרו של צבי רון, "Our Own Joy is Lessened and": The History of an Interpretation of Sixteen Drops of Wine at the Seder, *The Flatbush Journal of Jewish Law and Thought*, Hakirah, incomplete, 19, 2015, עמ' 237-255. שניהם מייחסים את פרשנות המנהג כהבעת רגש של שמחה חסרה, המתקשרת לאמירת הלל קצר בחלק מימי החג, לרב אדוארד באנעט (1855-1930).

המנהגים האלו – דיינו. אך נראה לי שיש בהם משמעות נוספת.

מקור השראה נוסף לאמירת הלל קצר נמצא בדרשה שמופיעה במסכת מגילה:

וְאָמַר רַבִּי יוֹחָנָן, מֵאֵי דְכָתִיב: 'וְלֹא קָרַב זֶה אֶל זֶה בַּל הִלְלָה' (שמות יד:כ) – בְּקִשּׁוֹ מִלְאֲכֵי הַשָּׁרֵת לִזְמַר שִׁירָה, אָמַר הַקָּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא: מַעֲשֵׂה יָדֵי טוֹבְעִין בָּיָם, וְאַתֶּם אוֹמְרִים שִׁירָה? אָמַר רַבִּי אֱלֶעָזָר: הוּא אֵינוֹ שֶׁשׁ, אֲבָל אַחֲרָיִם מְשִׁישׁ. וְדִיקָא נָמִי, דְּכָתִיב: 'כִּן יִשִּׁישׁ' (דברים כח:סג), וְלֹא כָתִיב 'יִשׁוּשׁ'. שְׁמַע מִיָּנָה.

בבלי מגילה י"ב

אמירת הלל קצר ושפיכת היין מסמלות רגע של צער ואיפוק

הדרשה של רבי יוחנן נסובה על הדמיון בין הפסוק מתוך פרשת בשלח "וְלֹא קָרַב זֶה אֶל זֶה" (שמות יד:כ), ובין הפסוק מתוך ספר ישעיה "וְקָרָא זֶה אֶל זֶה וְאָמַר" (ו:ג). רבי יוחנן משליך את המתואר בישעיה (מלאכים) אומרים דברי שבח על הקב"ה) על המסופר בספר שמות (המצרים אינם מצליחים להתקרב לבני ישראל), ומסביר את השלילה שבספר שמות (ולא קרב) בכך שהקב"ה אוסר על מלאכי השרת לומר שירה. רבי אלעזר מביא חיזוק לדבריו של רבי יוחנן מתוך דיוק דקדוקי בתוך פסוק אחר המתאר את ה"שמחה" של הקב"ה בהענשת בני ישראל אם לא ילכו במצוותיו:

"וְהָיָה כַּאֲשֶׁר שֶׁשׁ ה' עָלֵיכֶם לְהִיטִיב אֲתָכֶם וּלְהַרְבּוֹת אֲתָכֶם כִּן יִשִּׁישׁ ה' עָלֵיכֶם לְהַאֲבִיד אֲתָכֶם וּלְהַשְׁמִיד אֲתָכֶם וְנִסְחַתֶּם מֵעַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר אֲתָהּ בָּא שְׁמָה לְרִשְׁתָּהּ"

(דברים כח:סג)

רבי אלעזר מבין את צורת הפועל "ישיש", כצורת הפעיל (משיש אחרים), לעומת "ישוש" (שש בעצמו) – לומר שהקב"ה עצמו אינו שש, אולם הוא "משיש אחרים" – בספר דברים, במפתחם של בני ישראל אם יעזבו את התורה, ובספר שמות, במפתחם של המצרים, שהיא גם גאולתם של בני ישראל. משמע שהוא עצמו מביע צער על ייסוריהם של בני אנוש מעשה ידיו, גם כאשר ייסורים אלו באים מתוך עשיית צדק.

כדי להבין את משמעותה הרגשית, ההיסטורית והתאולוגית של הדרשה עברנו, החוגגים את ליל הסדר בימינו אנו, נחזור תחילה אל הסיפור הדרשני של רבי יוחנן. מה פשר הניזיפה של הקב"ה במלאכי השרת? הרי לכאורה, הסיטואציה מאוד ברורה: המצרים עינו את בני ישראל, העבידו אותם בפרך ורדפו אחריהם כדי להחזיר אותם לעבדות. הלא הקב"ה בכבודו ובעצמו גאל את בני ישראל וקדע להם את היים?

את מילותיו של הקב"ה, "מעשה ידיי טובעים בים", אפשר לפרש בכמה רבדים: אמנם המצרים הטובעים בים הם רשעים ומפלתם היא עשיית צדק, אך הקב"ה מזכיר למלאכי השרת שמדובר בבריות שהוא ברא. את הצער של הקב"ה ניתן להבין כצער של אמן על יצירתו – כצער של הורה על ילדו: האחריות של הראשון כלפי השני, הדמיון המחבר ביניהם ("נעשה אדם בצלמנו כדמותנו"), החיבה והמעורבות הרגשית של האחד בגורלו של האחר – כל אלו אינם נותנים לקב"ה מנוח. במילים אלו הקב"ה מחזיר את מלאכי השרת לעולם שבו לא נבראו "בני ישראל" אלא בני אדם. הוא מזכיר להם שקיים בין הבורא לכל בריותיו קשר של אב אל בנים, של יוצר ויצור, ושהתבנית הזאת קודמת להיסטוריה, כלומר – קודמת לבחירה של הקב"ה באברהם ולהבטחה לזרעו.

הקב"ה גם מזכיר שערכו של האדם ושל חייו אינו שווה בהנחה לערכם המוסרי. אמנם ברמה האתית, גורלם של המצרים מוצדק, אך בראייתו של הקב"ה, המציאות האנושית מורכבת יותר. זהו אינו דיון חדש בין הקב"ה ובין מלאכי השרת, אלא הדהוד הסתייגותם של מלאכי השרת מעצם ההחלטה של הקב"ה לברוא את האדם, יצור חסר שלמות ומועד לכישלון, המופיעה בתלמוד הבבלי במסכת סנהדרין (לח ע"ב): "אמרו לפניו [מלאכי השרת]: רבונו של עולם, מה אנוש כי תזכרנו וכן אדם כי תפקדנו. הושיט אצבעו קטנה ביניהן ושרפם".

במילים אחרות, עולות מן הדרשה הזו שלוש תובנות חשובות: קודם כול, לקב"ה יחס של אחריות, חסות וחיבה כלפי כל הבריות. שנית, יחס זה מתקיים ללא קשר לאיכותם המוסרית של בני האדם, ואף ללא תלות בהצדקה המוסרית לייסוריהם. שלישית, כפי שהוא קיים מעבר למושג הצדק, יחס זה קיים גם מעבר להיסטוריה.

אם כן, היה ניתן לחשוב שיש פגם בשירתם של בני ישראל, ושהניזיפה של הקב"ה במלאכי השרת חלה בעקפינים גם על בני ישראל. אלא שהדרשה מתרחשת בפער בין שלוש ספרות, וביחס ביניהן: הספרה של הקב"ה ומלאכי השרת (אינם שרים שירה), זו של בני ישראל (שרים שירה) וזו של חז"ל, המתבוננים

אלא על ממד קוסמי, שבו למאורעות ההיסטוריים יש משמעויות רבות וסותרות. היא נתלית בהבנת טיבו של הקב"ה ופועלו בעולם, המנותקת מהמציאות של רבי יוחנן בהווה.

חמלה היא רגש אנושי מורכב, שמשמעויותיו הפילוסופיות והתאולוגיות מרחיקות לכת. חמלה יכולה להיות צביטה בלב אל מול סבלם של אחרים – גם אויביו, שונאיו, ומי שחטאו נגד בני אדם ואלוקים. אך חמלה יכולה גם להיות רגש מאיים, מטלטל, מטשטש זהויות, מוחק הבדלים וגבולות. לחמלה יש כוח שואב. היא יכולה להתעצם עד כדי רגש סוחף והזדהות מוחלטת עם האחר, עם סבלו, עם התביעה שלו לחיים.

ליל הסדר עוסק במהותו בפועלו של האל בתוך ההיסטוריה, כמעשה פלאי והגשמה של הבטחה אלוקית לאברהם ולזרעו. מנהג שפיכת היין מכניס אל תוך רצף ליל הסדר התייחסות לסבלו של האחר, אבל גם תוחמת ומסגרת אותו. המסורת שנקמת בין הדרשה

הקב"ה גם מזכיר שערכו של האדם ושל חייו אינו שווה בהכרח לערכם המוסרי. אמנם ברמה האתית, גורלם של המצרים מוצדק, אך בראייתו של הקב"ה, המציאות האנושית מורכבת יותר

של רבי יוחנן ורבי אלעזר במסכת מגילה למדרש ילקוט שמעוני על ההלל הקצר, ומתלבשת בימינו על אותו מנהג עתיק של שפיכת היין, מזמינה אותנו לפתוח את הלב, לפנות מעט זמן ופניות רגשית ותודעתית לשם מחשבה על תגובתנו כבני אדם לסבלן של הבריות, גם אם סבל זה, בראייתנו האנושית, מוצדק מתוקף מעשיהם הרעים של הנענשים, או הכרחי על מנת שנוכל לקום ולהתקיים כעם של בני ובנות חורין. מנהג זה ואמירת הלל קצר מהיום השני של החג ואילך מלמדים אותנו להחזיק בתוכנו, ולו לרגעים אחדים, ראייה דואלית של המציאות: ראייה לאומית וראייה כלל-אנושית, שהיא למעשה הראייה האלוקית. הם תובעים מאיתנו להיות רגישים לקיומם ולצערם של בני אדם, בלי לוותר על זהותנו האישית והלאומית-קולקטיבית.

ביחס המורכב שבין שתי הספרות הללו. לא סתם הדיון בין הקב"ה ובין מלאכי השרת מתרחש בספרות העליונות. החכמים אינם מבטלים או מותחים ביקורת על חווייתם ותגובתם של בני ישראל, להפך. מה שנכון ברובד האלוקי אינו בהכרח תקף ברובד של בני האדם. עבור בני ישראל, שזה עתה נגאלו בנסים גלויים, שירת ההודיה היא ביטוי הכרחי למאורע המכונן אותם כעם. אלא שהחוויה המיידית של בני ישראל – של בני אדם בהיסטוריה – אינה ממצה את כל הצדדים של אותו מאורע. הגאולה הלאומית, הפיכת בני ישראל לבני חורין, היא אמנם המשמעות העיקרית ותכליתו של המאורע ההיסטורי, אבל יש למאורע זה גם פנים נוספות, שאין שייכות לסיפור הלאומי הנרקם. יש ממד או ספרה בעולם – הממד של הקב"ה – שבו הסיפור של גאולת בני ישראל הוא גם סיפור על ייסורי מצרים. וזאת, אף שטביעת המצרים הייתה הכרחית (כדי להציל את בני ישראל) וצודקת (כענישה על מעשיהם); אם, מנקודת מבטו של האדם, המאורעות נראים חד-ממדיים, הרי שבמציאות האלוקית כל ההווה האנושית פרוסה לפניו.

גם לדורשים עצמם שחלק בהבניית משמעות המדרש: רבי יוחנן ורבי אלעזר מספרים סיפור של גאולה והלל, ועושים זאת מתוך מצוקה היסטורית חריפה: בית המקדש חרב, בני ישראל גולים, חיי היהודים משתנים ללא היכר. במצב כזה ניתן היה לחשוב שהנחמה תבוא דווקא מתוך מסגרת נרטיבית של עשיית צדק ונקמה. למה לו לרבי יוחנן להכניס לפרשנות של שירת הים את קריאתו של הקב"ה "מעשה ידיי טובעים בים"? אלא שרבי יוחנן ורבי אלעזר בוחרים להזגיש את צערנו של הקב"ה מול גורל בריותיו, לא כנגד המציאות שלהם, אלא כי יש בעצם הבחירה הזו נחמה. העדשה האוניברסלית של "מעשה ידיי טובעים בים" מהדהדת את המצוקה של היהודים בעשורים לאחר חורבן בית המקדש, החווים שבר אפיסטמי וזהותי נוכח קריסת הנרטיבים ההיסטוריים של הגאולה. אולי יש בניסיון לראות את ההיסטוריה האנושית דרך פרספקטיבה של חמלה, של צער אלוקי אוניברסלי על בני אדם – נחמה עבור אלה שבעצמם חווים ייסורים. קריאת ההיסטוריה על פי פרשנות שמניחה שמעבר לתהפוכות של עם זה או אחר ("כן ישיש"), לא כל המציאות נשאבת אל תוך החורבן, אלא ההווה האלוקית מבטיחה רובד שבו יש סדר, צדק וצער ("הוא עצמו אינו שש") – יש בה נחמה. אבל זו נחמה קשה, מורכבת, תובענית: במקום התרפקות על סיפור היסטורי המבוסס על מפלת הרשעים וגאולת בני ישראל, ובמקום להחליף את ההווה המייסד בתקווה משיחית לגאולה עתידית, נחמה זו מבוססת לא על הציד ההיסטורי והלאומי,

הגאולה הלאומית, הפיכת
בני ישראל לבני חורין,
היא אמנם המשמעות
העיקרית ותכליתו של
המאורע ההיסטורי, אבל
יש למאורע זה גם פנים
נוספות, שאינן שייכות
לסיפור הלאומי הנרקם

מחייבים אותנו לשמור בזווית העין גם את האנושי
בזיקתו הישירה לקב"ה. ולא רק זה, אלא אנו נדרשים
להזדהות עם סבלו של הקב"ה אל מול מעשה ידיו
הטובעים בים. אם הקב"ה פועל בהיסטוריה האנושית,
אז גם אנחנו, עם ישראל, פועלים במישור של האלוהי
הרואה בכל יצור אנושי "מעשה ידיו".

דברים שנכתבו בתוך הקשר היסטורי של חורבן
מהדהדים בימינו אנו. מנהג חכמינו מכניס בחזרה את
האוניברסלי, את האנושי, ואת האלוקות שבאדם,
בתוך סיפור היוולדותנו שלנו כעם. אבל תורתם של
רבי יוחנן ורבי אלעזר מלמדת אותנו שראייה זו, בניגוד
לראייה פשטנית, היא דווקא מקור לתקווה בזמנים של
משבר היסטורי. החמלה האלוהית שרבי יוחנן תובע
עבור המצרים, תעמוד לצדו של עם ישראל בזמנים של
חורבן ושל צרה לאומית.

בכך, המנהג חורג מן המסגרת הנרטיבית המבנה את חג
הפסח, כשבאופק חג מתן תורה: היווצרות עם ישראל,
קבלת התורה ומצוותיה. הוא מהדהד את השיח
האוניברסלי של ראש השנה, שבו עם ישראל נכלל
בתוך האנושות. בתוך חג החירות הלאומית, המציין
את לידתו של עם ישראל, המדרש ושני המנהגים

עֶשֶׂר מִפּוֹת

— נקודות לדיון —

- ♦ האם זה בסדר לשמוח בשעה שקורים דברים רעים
לאנשים רעים? מדוע לדעתך כן, ומדוע לא?
- ♦ מה עומד בלב הסיפור שלנו, גאולת בני ישראל, או
הענשת המצרים? מה חשוב יותר לדעתך.

— מעניין לדעת —

- ♦ את הפסוק האחרון מ"אֶרְמִי אֶבֶד אֲבִי" החלק
הקודם, אפשר לפרש כרמז לעשר המכות.
- ♦ חכמים אומרים שחוץ מעשר המכות האלה, היו עוד
הרבה מכות נוספות בזמן קריעת ים סוף. אנחנו מודים
ומודות לה' על כך שישועתו וניסיו המשיכו ללוות
אותנו גם אחרי שיצאנו ממצרים.
- ♦ עם האיזכור של כל מכה ומכה, נשפון מעט מהיין
בגביע. מעשה זה יכול לסמל בקשה מה' שיוסיף
ל"שפון חמתו" כדי להציל אותנו. לחלופין, הפחתת היין
בגביעים מסמלת את הפחתת השמחה שלנו בעקבות
המכות, מפני שיש בלבנו חמלה גם כלפי אויבנו.

ד"ר ציביה פרנק ויגודה היא רכזת הפעילות של מכון הדר בבאר שבע ובדרום.
ציביה סיימה תואר שלישי בספרות באוניברסיטה העברית. היא מלמדת ספרות והגות יהודית צרפתית
וצפון אפריקאית באוניברסיטת בראילן ובמקומות אחרים. ספרה הראשון, Edmond Jabès and the
Archaeology of the Book, ראה אור באנגלית בשנת 2021 בהוצאת Walter de Gruyter.
frankwygoda@hadar.org

